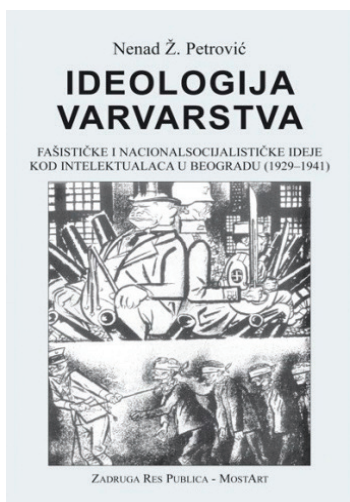

Душан Достанић

Институт за политичке студије, Београд

ИДЕОЛОГИЈА ВАРВАРСТВА

Приказ књиге: Ненада Ж. Петровића, *Идеологија варварства: фашистичке и националсоцијалистичке идеје код интелектуалаца у Београду (1929-1941)*, Задруга Res publica, MostArt, Београд, Земун, 2015, 147 стр.

Ако је фашизам био феномен епохе, као што је то сматрао Ернст Нолте, тада се он не може ограничити само на поједине европске земље (пре свега Италију и Немачку) него су фашистичке идеје морале играти већу или мању улогу у свим државама оновремене Европе. У том контексту логично је запитати се могу ли се такве идеје идентификовати и у српској средини оног времена. Овим питањем бави се др Ненад Петровић у својој књизи *Идеологија варварства: фашистичке и националсоцијалистичке идеје код интелектуалаца у Београду (1929-1941)*. Наиме, реч је о „незнатно измењеном и допуњеном магистарском раду“ који је одбрањен још 1993. године. Аутор покушава да оповргне „наив-

но' уверење како су фашизам и националсоцијализам нешто стра-
но, туђе прекопирано и помодно импортовано код нас из Немачке
и Италије те да у 'нашој славној прошлости' нема аутентичних
корена за тако нешто" (18). Дакле, Петровић жели да покаже да
српско друштво по овом питању не заостаје за Европом, те да је
имало свој сопствени, аутентични и аутохтони фашизам, чији коре-
ни сежу још у време од пре Првог светског рата, а који се развијао
паралелно са оним у Италији и Немачкој.

Упркос чињеници да је текст настао пре више од 20 година, те
да се у овом периоду појавио већи број студија о српској десној ми-
сли међуратног раздобља, аутор у уводу, доста храбро, каже да је
реч о раду који се може сматрати пионирским, односно да је реч о
„почетку у једном дубљем и свеобухватнијем истраживању појава
фашизма и националсоцијализма као идеја и праксе на србијанс-
ком простору.“ Ако је то можда и било тачно у време када је Пе-
тровић магистрирао, данас је сасвим извесно таква оцена непри-
кладна. Тако је и коришћена литература крајње оскудна. Аутор је
прешао преко свега што је на ову тему написано у протекле две де-
ценије (Д. Суботић, О. Милосављевић, А. Стојановић). Поред тога
је свесно игнорисао апсолутно сву послератну, емигрантску лите-
ратуру која се бавила међуратним периодом, односно идеологијом
и ЈНП Збора. Такође, аутор је из непознатих разлога занемарио и
све радове о политичкој мисли Милоша Црњанског (З. Аврамовић,
М. Ломпар, Б. Обрадовић). Ово је тим већи пропуст ако се узме
у обзир да су Црњански и интелектуалци који су били окупљени
око Збора главни јунаци Петровићеве књиге, односно када се има
у виду да је зборашка емиграција објавила читаво море литерату-
ре са намером да образложи своје предратне политичке ставове и
оповргне оптужбу за фашизам (М. Пропадовић, Р. Парезанин, М.
Бојић, Ђ. Слијепчевић, М. Васиљевић). Ако је Петровић већ у своју
литературу уврстио докторску тезу Младена Стефановића, која је
била посвећена Збору, остаје нејасно зашто није консултовао и По-
падовићеву критику те књиге? Петровић се не сналази много боље
ни када је у питању литература о фашистичкој идеологији. Тако на
пример, иако аутор на више места помиње Мораса и његов утицај
на српске интелектуалце, нигде се не помиње докторат Владислава
Стакића о монархистичкој мисли Шарла Мораса, нити се може от-
крити каква је била природа тог Морасовог утицаја.

Невоље са Петровићевим приступом проблему почињу већ у
уводу, односно у оквиру његове дефиниције фашизма. Пада у очи
да се аутор у овом послу држи старе, махом марксистичке, лите-
ратуре (А. Хамилтон, А. Митровић, Т. Куљић), поново игноришући

новије (и не само новије) радове (Р. Грифин, С. Пејн, З. Стренхел, Н. О'Саливен, А. Молер и К. Вајсман, Е. Хосбаум). Полазећи од Нолтеове (проблематичне) тезе да је фашизам зачет у Француској у оквиру Морасове Француске акције, Петровић пише: „Морас је први мислилац и политичар који је, спајајући идеје својих конзервативних претеча прекорачио суптилну границу која дели конзервативизам уопште од фашизма као његовог посебног облика“ (стр. 12). Реч је о неодрживој тези, јер нити је граница између конзервативизма и фашизма „суптилна“, нити је фашизам „посебан облик“ конзервативизма. За аутора који не прави разлику између фашизма и конзервативизма, сваки конзервативни, десни став постаје потенцијално фашистички, а сваки традиционализам или антикомунизам сумњив и у крајњем фашистоидан. Ову границу Петровић је требало јасно да истакне, будући да и сам каже да се не може сваки национализам сматрати фашизмом. Ипак он ово разликовање не разрађује. Аутор такође потпуно игнорише чињеницу да уз поједине сличности које фашизам дели са конзервативизмом, он ипак поседује много више *структуралних* сличности са комунизмом (модернизам, тоталитаризам, масовност, активизам, атеизам, политичка религиозност, идеја стварања новог човека и новог доба, утопизам) о чему такође постоји исцрпна литература (Е. Нолте, Е. Хобсбаум, Р. Цителман, К. Вајсман, Х. Арент, К. Д. Брахер, В. Гурјан, Е. Фегелин, К. Фридрих и З. Бжежински). Штавише, један број аутора (Ф. Фон Хајек, Е. Фон Кинелт-Ледин) инсистирао је на томе да фашизам и посебно национал-социјализам изворно припадају левици, а не десници.

За кључна обележја фашизма Петровић узима расизам и антисемитизам, противдемократију, корпоративизам и сталешко организовање друштва, култ села и сељаштва, „нови национализам“ и милитаризам, те сматра да је „без споја свега овога тешко је говорити о фашизму или нацизму у једној политичкој појави“ (18). Са овако непрецизним одређењем фашизма под који може да се подведе све и свашта и који једва да се одваја од конзервативизма и национализма могуће је учинити све, па чак и пронаћи српске фашисте на све стране, а то је управо оно што Петровић чини. Штавише, он иде и даље па у фусноти бр. 4 на „подручју Балкана током XIX“ идентификује „својеврсни фашизам пре фашизма који себе ствара и правда ослободилачком борбом за самоопредељење од Отоманског царства“ (113). Речју „балканске буржоазије“, вероватно као некакви колективни субјекти, након што су створиле своје државе „крећу у милитаризацију друштва, наоружавање, припремају нове ратове и желе да поделе преостале европске територије

Турске империје која је на заласку снага“, те као што је италијански фашизам тежио обнови Римског царства, српски „фашизам пре фашизма“ (да ли је он можда Мусолинију био узор аутор нам ипак није саопштио) био скромнији и тражио „Душаново царство“ и „освету Косова“. Том империјалном сну било је подређено све: образовни систем, књижевност и публицистика, који су усмерени да обликују свест о потреби рата као начину решавања уједињења целокупног српског националног у једну државу. Тај српски „фашизам пре фашизма“ је према Петровићу достигао врхунац у Балканским ратовима, односно у Првом светском рату (113). Референце за ову изузетно занимљиву интерпретацију српске новије повести Петровић је, нажалост, задржао за себе. Већ следећа фуснота (бр. 5) на истом трагу указује на сличну политичку судбину Николе Пашића и Мусолинија, будући да су обојица од левичара, прешли у „табор империјализма и капитализма“, само са том разликом што Пашићев крај није био као Мусолинијев (113). Разлика између српске варијанте „фашизма пре фашизма“ и италијанског развијеног облика је само у томе што овај српски дошавши на власт „није увео корпоративни економски и представнички систем већ се држао класичног либералног модела у економији и буржоаског парламентаризма не укидајући партије, организујући више или мање слободне изборе и одржавајући слободу штампе“ (114). Ова „мала разлика“ је практично оно што раздваја слободу и демократију, на једној страни, од диктатуре и тоталитаризма (такође и комунистичког), на другој. Пашић би, дакле, био јединствен пример фашисте који се држи тржишне економије, вишепартијског система, поделе на државу и друштво, који респектује правну државу те грађанска права и слободе. Али то у Петровићевој интерпретацији није Пашићев плус, него у томе лежи његова мана. „Међутим, ово би се чак могло сматрати као негативност у поређењу са Мусолинијевим експериментом покушаја преображаја друштва. Показује се да и у демократском политичком уређењу може да се води експанзионистичка политика, да се друштво милитаризује, да се воде ратови номинално за ослобођење и уједињење а стварно за освајање територија. Упоредјујући Мусолинија и Пашића као политичке делатнике изостанак било каквог напора на увођењу праведнијих економских односа може бити урачунат само као минус овог другог ... Пашић и његова странка заправо су под лажном фирмом и програмом водили конзервативну буржоаску политику“ (114). Слободан Милошевић је, према Петровићу, нека врста Пашићевог наследника, а самим тим и баштиник српског „прафашизма“. Текст ове две фусноте и јединствено поређење Мусолинија и Пашића, у коме аутор

показује више симпатија за италијанског диктатора, јер је у њему до краја остало нешто „анархо-левичарско“, јасно илуструје шта се све може догодити када се појмовима багателише, односно када се они користе непрецизно, широко и до крајњих граница еластичности. Тада је и Пашић фашиста пре фашизма, јер је Србија учествовала у ратовима, што је вероватно јединствен пример у оно време да се политичка питања и питања граница решавају ратом. Упркос овој појмовној збрци, аутор ипак покушава да повуче линију разграничења између фашизма и нацизма (фашизам је левљи од нацизма), да би их затим поново сврстао заједно у исти кош ултра, крајње односно екстремне деснице у коме се меша све и свашта: традиционализам, конзервативизам, фашизам, нацизам, идеје о „трећем путу“ ...

Са овако конфузним и непрецизним одређењем фашизма тешко да се може отпочети било шта. Само по себи се разуме да се без јасног одређења фашизма тешко може говорити о његовом утицају у Србији, а да се не западне у силне невоље, па чак и апсурдна поређења као што је оно између Пашића и Мусолинија, и то је зла коб која аутора праги кроз читаву књигу. Вреди приметити да Петровић већ у наслову говори о „фашистичким и националсоцијалистичким идејама“ у плуралу, а да при томе није одређено шта те идеје чини специфично фашистичким. „Нови национализам“, корпоративизам, антисемитизам, расизам, противдемократија, милитаризам и „култ села“ нису специфично нацистичке нити фашистичке идеје. Као што примећује и сам Петровић, италијански фашизам није имао расистичку и антисемитску црту, као што је није имао ни холандски национал-социјалистички покрет. Штавише, антисемитизам не мора нужно бити расистички, него може бити економски, политички или пак верски мотивисан. Уосталом, социјал-дарвинистичке и расистичке идеје нису резервисане за десницу, као што би се могло закључити из Петровићевог рада. Примера ради, Лудвиг Волтман који спада међу познатије расне теоретичаре био је у своје време и познати марксиста. Корпоративизам, такође, није нужно фашистичка идеја, већ стога што се јавља и у католичком, револуционарно-социјалистичком, ауторитарном, органицистичком те савременом облику, па су корпоративизам заступали и тако различити мисиоци као што су Е. Диркем, В. Ратенау, О. Шпан, Сен Симон, Р. Овен, Ж. Сорел. Са друге стране, под Хитлером корпоративизам није уведен. Штавише, док сталешко уређење у својој основи носи идеју хијерархије, нацизам је у оквиру „народне заједнице“ промовисао егалитаризам и социјалну покретљивост (Р. Цителман). Чак је и „култ села“ који

се, истина, повремено појављивао у нацистичкој литератури (А. Розенберг, В. Даре) у пракси морао да устукне пред модернизмом и индустријализацијом (Р. Лај). Додатну конфузију уноси и то што аутор када образлаже зашто на листу фашистичких идеја није уврстио антикомунизам каже: „Антикомунизам, иако важна ставка, није третиран у раду јер је комунизам био оспораван са разних страна и са различитих идејних полазишта те сматрамо да то није најбитнија одлика фашизма и нацизма“ (19). Дакле, ако антикомунизам није ексклузивно фашистичка идеја, као што каже и сам Петровић, није ли то исто тако случај и са антидемократијом? Као што је случај са комунизмом, и демократију су оспоравали са „разних страна“ (ово је такође јасно и Петровићу када каже да се фашистичка и левичарска критика парламентаризма и тржишне привреде у многим тачкама поклапају, али се разликују по својим решењима), али је она ипак уврштена у канон фашистичких идеја. Поставља се питање – зашто? Са друге стране, по овом питању се Петровић сасвим разликује од Нолтеа, који антимакијизам узима за кључни елемент своје дефиниције фашизма. С обзиром да се Петровић користио Нолтеовом књигом, те имајући у виду чињеницу да је реч о изузетно важном аутору, Петровић је требало да детаљније образложи ову позицију.

Имајући у виду да Петровић говори о фашистичким идејама у множини, поставља се питање да ли се онда може говорити о некаквом фашистичком минимуму? Колико од ових идеја неко мора да прихвати да бисмо га назвали фашистом? Морају ли фашисти прихватити све или само неке од побројаних идеја? Постоје ли елементи који су битнији од осталих? Проблем не представљају само побројане, него и изостављене идеје. Тако остају нерашчишћена многа питања, на пример: питање односа између фашизма и монархије, фашизма и религији односно цркве, фашизма и аристократије... Ова питања Петровић не узима у разматрање, чак ни питање трансценденције које, код Нолтеа, игра значајну улогу (фашизам као отпор против трансценденције, како практичне, тако и теоријске), нити масовни и активистички карактер фашистичких покрета. Ипак, још више чуди да у кључне фашистичке идеје не убраја тоталитаризам, односно једнопартијску државу, па о тоталној држави расправља тек успутно у оквиру поглавља о „новом национализму“. Такође, нема ни помена о фашистичком одбацивању доктрине о подели власти, или о њиховом рушењу границе између државе и друштва, односно приватног и јавног. Вероватно би већина истраживача ове моменте истакла као битније за природу фашизма од „култа сељаштва“. Занимљиво је и Петровићев покушај

да фашизам пронађе међу интелектуалцима, будући да и сам инсти-тира на фашистичком антиинтелектуализму, док се масовност и „активистички стил политике“, који на пример О’Саливен сматра кључном карактеристиком фашизма, нигде не помиње.

У складу са тезом о аутентичности овдашњег фашизма Петровић „особеност“ српског фашизма налази „у споју религијског величања сељаштва и његових ’расних снага’ ... са јаким утицајем клера“ (19). Међутим, док „култ села“ помиње као једну од кључних „фашистичких идеја“ (при чему није јасно шта онда разликује фашисте, поготово српске од земљорадничких и сељачких партија) Петровић у читавој књизи ни једном речју не помиње овај „клери-кални моменат“, тако да је доста тешко одговорити на питање шта је то што би „јак утицај клера“ требало да представља?

Стиче се утисак да су критеријуми према којима Петровић проналази фашисте доста еластични, па и тврдња да ОРЈУНА није била фашистичка организација „по свом политичком профилу“ (што је према нашем мишљењу свакако тачно запажање), јер јој је недостајала „заокружена идеологија“ (15) сама повлачи питање каква би та заокружена идеологија уопште требало да буде? Циник би рекао да је ОРЈУНА из непознатих разлога добила много позитивнију оцену него Пашић и радикали, црнорукци или Љубомир Мицић и његов „амалгам анархизма, фашизма и великосрпског шовинизма“ (16).

Након што је одредио „фашистичке идеје“ Петровић покушава да их пронађе у брошурама и књигама српских интелектуалаца, односно у београдској штампи из тридесетих година, при чему се највише бави часописима које је издавао Збор, те *Идејама* Милоша Црњанског. Циљ је, дакле, да се на тај начин маркирају фашистичке идеје. Ипак и у овом послу Петровић више обећава него што је у стању да пружи. Примера ради, није јасно зашто се текстови у којима се говори о крвним групама (Малеш, Стефановић) узимају као доказ расизма. Заправо у фусноти 9, Петровић цитира Светислава Стефановића, наводног представника расизма, који каже да су јужни Словени заједно са Бугарима ближи азијском, него европском типу човека, те да одатле долази и њихова меланхолија (118). Заиста би било тешко пронаћи европског расисту који на основу истраживања крви тврди да је његов народ ближи Азији него Европи. Такође, код другог примера расизма, Малеша, и Петровић наводи реченицу „Свака раса има своје вредности, свака раса има своју улогу у историји народа и света. Али баш стога треба те вредности познати, и држава је дужна да о њима води рачуна“ (26). И ова реченица тешко може послужити као доказ некаквог расизма,

те аутор овде уочава тенденцију „маскирања сопственог расизма“ и то услед „непопуларности ових идеја и теорија“ те се оне „без извесних ограда нису могле износити“ (26). Тако Петровић и када не може да пронађе расизам за који је утврдио да је „фашистичка идеја“ прибегава тврдњи да је расизам присутан, само је из опортунистичких разлога остао скривен. Ово не само што је сумњив начин анализе ставова, него је и нехотично негирање почетне тезе о „аутентичном фашизму“, јер какав би то аутентичан фашизам био ако се његове основне идеје не могу слободно износити, односно ако су у датој средини непопуларне? У својој жељи да пронађе и жигосе расизам српских интелектуалаца Петровић превиђа да у корену расизма (барем онаквог како је схватан међу нацистима) стоје дарвинизам, натурализам и, у крајњем, материјалистички поглед на свет. Међутим, управо су дарвинизам, натурализам и материјализам, те свођење човека на природе и биолошке функције мете критике баш оних интелектуалаца (Слијепчевић, Велимировић, Вујић) које Петровић жели прогласити за фашисте. Нешто дакле није у реду, јер чини се да су српски фашисти негирали саме филозофске премисе расизма и то позивајући се на хришћанско учење о човеку. Речено Нолтеовим језиком, овде нема отпора теоријској трансценденцији.

Чак и када бисмо прихватили да је овде стварно реч о некаквом расизму, поставља се питање реалног домаћаја тих идеја. Наиме, прича о расизму међу београдским интелектуалцима везана је код Петровића за три имена (Б. Малеш, С. Стафановић, С. Иванић) и њихове текстове који су делом објављивани у стручној литератури (на пример у *Гласнику централног хигијенског завода*) те нису били намењени широј публици, нити су писани у првом реду са политичким или пропагандним циљем. Поред стручних чланака реч је и о приказима књига или краћим текстовима, те полемичким одговорима што је све далеко од покушаја стварања некакве расистичке идеологије. Уз наведену тројицу, аутор међу расисте убраја и Мицића, што сведочи о крајњим напорима да се међу српским интелектуалцима по сваку цену пронађу расисти. На крају овог поглавља Петровић нехотице оповргава своју почетну тезу о аутентичности српског фашизма, када каже да су Стефановић и Малеш преузели фашистичке и нацистичке идеје те да су настојали да их преседе у специфичним домаћим условима доминантно руралног друштва (36). Чудан закључак, с обзиром на почетну тезу, као и због тога што у читавом поглављу нема ни једне референце одакле су тачно Стефановић и Малеш преузимали те идеје.

Ни са доказивањем антисемитизма ствар не стоји много боље, посебно јер Петровић већ на почетку поглавља каже да антисемитизам код српских интелектуалаца тридесетих година није имао расно-биолошко обележје (39) (Малеш каже да Јевреји нису раса), што значи да се по том питању значајно разликовао од нацистичког антисемитизма. Заправо и Петровић признаје да је критика Јевреја била заснована на критици Јевреја као капиталиста, односно као марксиста и револуционара. Другим речима она је долазила као последица антикапитализма и антикомунизма, те се не може говорити о изворном антисемитизму. Дакле, ово питање се не може третирати ван контекста, као што овде чини аутор. Наиме, Јевреје као трговце и спекуланте нападали су и раније бројни леви, социјал-деморатски аутори (Е. Дириг) па их ипак нико није због тога сврставао у фашистички табор. Са друге стране, ни повезивање јеврејства са марксизмом односно бољшевиизмом није ограничено само на фашисте и нацисте, него се јавља и у руској емигрантској литератури, одакле га преузимају и поједини српски интелектуалци. Иако антисемитизам никада није нешто што се може правдати, ипак није свеједно да ли је реч о расистичком, или, на пример, религијском антисемитизму.

Као и по питању расизма, Петровић и овде има великих тешкоћа да пронађе представнике српског антисемитизма из тридесетих година те у фокус истраживања поново улазе припадници Збора и зборашка штампа, као и пар чланака објављених крајем 1940. године у режимском листу *Време*, у специфичном контексту и без дубљих идеолошких мотива, док нема ни помена листа *Балкан*. При томе је Петровић заборавио да примети 1) да је ван оквира Зборашке штампе антисемитизам међу српским интелектуалцима био ендемска појава; 2) да се чак и међу зборашима критика Јевреја интензивирала тек у периоду пред рат, што није карактеристично само за Србију и може се довести у везу са ондашњим политичким приликама; 3) да, као што је показао Бојић, антисемитизам ни у оквиру Збора није имао доминантно место и био је карактеристичан само за неке кругове у оквиру Збора, а највише за круг око М. Мојића; 4) да се антисемитизам и Јевреји ни једном речју не помињу у начелима и смерницама Збора, те да према томе он није ни изблиза играо ону улогу коју је имао међу нацистима; 5) да се чак ни у Љотићевој аутобиографији (*Из мог живота*) у којој он расправља свој политички пут, не помињу ни Јевреји, ни „јеврејски дух“; 6) да Љотић у својим текстовима не позива на насиље и елиминацију Јевреја, него на више места сугерише потребу стварања јеврејске државе у Палестини; 7) да се Јевреји нападају само у оквиру критике марксис-

зма, материјализма, атеизма, индивидуализма, капитализма и масонерије, односно у контексту залагања за повратак традицији, вери и нацији, али не и као главна мета. Као и у случају расизма, и овде Петровић мора да се ослони новинске чланке у којима се нападају Јевреји, јер детаљне и разрађене књиге на ту тему једнострано није имао на располагању. Па чак и по питању чланака Петровић је принуђен да се претежно ослања на само пар зборашких листова (*Наш пут*, *Нови пут*). Већ се на основу тога може поставити питање, колику и какву улогу је антисемитизам играо тридесетих година међу српским интелектуалцима, поготово ако се има у виду море антисемитских студија које су до тада већ објављене у Европи. Чак и када би се прихватила теза о зборашком антисемитизму поново се поставља питање његовог домашаја, пре свега због малог тиража зборашких листова, њиховог нередовног излагања, оштре цензуре, те коначно забране Збора 1940. године. Тако је Петровић приморан да каже да „антисемитске идеје у Београду нису наишле на претерано велики одјек све до окупације“ (56).

У поглављу које се бави „идеализацијом села“ и „критиком града“, Петровић поново апострофира да „ове идеје нису нове, нису оригиналне“, него да су преузете од нациста (59). Нажалост, за такву тврдњу поново не даје убедљиве доказе. Наиме, њему као да није познато да су и у немачком нацизму Штрасерова „аграрна утопија“ као и Дареов или Розенбергов мистицизам крви и тла „исмевани“ (Цителман) међу водећим нацистима, односно да су изгубили битку за утицај пред модернизмом и индустријализмом Лаја, Тота, Шпера... Са друге стране, да ли је могуће да је сељачка Југославија морала „увозити“ култ села са стране? Нису ли у Краљевини Југославије постојале сељачка и земљорадничка партија, нису ли се и неки међу српским десничарима (Стефановић) позивали на задругарство Светозара Марковића или Бугарина Стамболијског? Да Љотић није морао да од фашиста преузима своје концепције о селу јасно је и самом Петровићу када каже да је овоме искрено било стало до села, односно да је „лично учинио много на развоју задругарства у смедеревском крају одакле је потицао“ (75). Као што је познато, Љотићев интерес за задругарство и активности на том пољу датирају из времена пре његовог уласка у политику. Где је онда фашизам? Према Петровићу у „мистификацији села и сељаштва“, односно схватањима о „крви и тлу“. О којој је мистификацији реч и на шта се тачно мисли није најјасније.

Чини се да су, према Петровићу, српски интелектуалци до својих идеја о разлици између села и града дошли читањем Шпенглера и његове *Пропасти Запада*. Чак и да је тако, ту ипак нема

ничег фашистичког. Када би се антирационализам, антипросвети-тељство (односно њихова критика) и поштовање традиције и вере, те истицање јединственог карактера сваког народа сматрали фашизмом, на начин како то Петровић интерпретира, читава историја европског конзервативизма била би заправо прича о „вечном фашизму“. Од Берка, преко Новалиса, Шлегела и Милера, па све до Циглера међу европским конзервативцима осећала се носталгија за средњим веком, ништа мања од оне коју идентификује Петровић код Вујића, Слијепчевића, Велимировића или Најдановића. Да ли то значи да су сви они били фашисти? Са друге стране, такво слављење средњевековља и хришћанства потпуно је страно и Мусолинију и Хитлеру који су, обојица, били више пагани него хришћани, што нас враћа на Нолтеа и проблем трансценденције, о коме Петровић ништа не говори. Ако је несрећа Европе започела њеним одрицање од Христа, онда је пут избављења пут повратка Христу, а не пут тоталне државе. Можда би требало подсетити аутора да су немачки конзервативци, од којих су неки пред нацизмом морали да беже из своје земље (Гуриан, Фегелин), дошли до сличних закључака, и кривицу за настанак тоталитаризама видели у секуларизацији Европе и њеном отпадању од Христа.

Одељак о критици града Петровић закључује: „Они би да друштво врате у пасторалу прединдустријског времена, да деиндустријализују градове и становништво врате на село у замишљени и никада постојећи бесконфликтни рај“ (76). Овом оптужбом за ретроградност, Петровић поново нехотице негира своју основну тезу, будући да слика коју даје потпуно одудара од футуристичког обожавања тркачког аутомобила (13).

Поглавље које је посветио корпоративизму и критици демократије Петровић започиње ненамераваним оповргавањем своје тезе о „аутентичности“ фашизма међу српским интелектуалцима, будући да каже да је Љотић своје позивање на сталешку државу преузео од Мораса. Утицај Морасове мисли на Љотића никада није био споран, али исто тако нису спорне ни значајне разлике међу њима о којима пише Бојић. Те разлике Петровић не узима у обзир, па тврди да „све битне идеја Љотића (и не само њега) налазимо код Мораса и његових француских претеча“ (80). Изузетно је занимљиво Петровићево чуђење пред Морасовим залагањем за децентрализацију, будући да, како Петровић верује, ултрадесни и фашистички покрети обично траже већу централизацију државе. Не само да централизам није карактеристичан за Мораса, Љотића или М. Николића, него ни за читава традицију европског конзервативизма (Милер, Шлегел, Савињи, Ајхендорф, Герлах, Шпан).

Остаје питање да ли је то онда још једна тачка на којој се Морас и Љотић разликују од фашизма? Ово питање код Петровића остаје без одговора, јер је њему циљ да тражи сличности (па макар и непостојеће) и да по сваку цену међу српским интелектуалцима пронађе фашисте.

Иако и сам прихвата да сталешка идеја државе има своје порекло у средњем веку (80) у даљем тексту Петровић корпоративизам везује за италијански фашизам, а сталеже за нацизам, да би затим свако заговарање сталешког система, које се среће међу српским интелектуалцима, доводио везу са нацизмом. Међутим, као што је познато, захтеви за сталешком државом не могу се поистовећивати са нацизмом, што доказује пример Шпановог универзализма. Исто тако сам Љотић је изложио разлике између свог залагања за сталеже и онога што је била пракса у Италији и Немачкој (90). Иако наводи да Љотићеви извори нису италијански и немачки него француски (94), Петровић као да не увиђа довољно о колико дубоким разликама је овде реч. Наиме, Љотићев предлог, за разлику од онога што траже нацисти и фашисти 1) не подразумева тоталитарну државу, него аутономију сталежа; 2) одржава разлику између државе и друштва; 3) не укида поделу власти; 4) сталежи формирају представништво интереса. Реч је дакле о крупним разликама, а не о варијацијама на исту тему.

Иако у поглављу о „новом национализму“ Петровић признаје да није сваки национализам једнак „наци-фашизму“ (95) није лако установити у чему он види разлику између национализма и „наци-фашизма“, осим што каже да се нови национализам разликује по томе што нацији и држави придаје „наднаравна својства“. Могло би се рећи да је за Петровића нови национализам нов, јер није више стари, а такав је имао представнике међу српским интелектуалцима (Црњански, Вујић, Велимировић, Љотић). Са штурог приказа тог „новог“ национализма, Петровић прелази на питање тоталне државе, јер како каже, нови национализам представља увод у тоталну концепцију државе (100). Овакво схватање захтева додатна објашњења, јер болшевички тоталитаризам и временски и логички претходи фашистичком, а сасвим сигурно не почива ни на новом ни на старом национализму.

Тоталитарне концепције Петровић препознаје код аутора који говоре о држави као о „изразу духа“ или као о „моралном бићу“ (101). Није сигурно да се у складу са овим критеријумом међу фашисте не би могли уврстити и Фихте и Хегел који су такође користили сличне изразе. Међутим, код Петровића није јасно о којим националистима је овде реч – југословенским или српским – односно

у каквом односу је стајао њихов национализам спрам југословенства? Једино за Црњанског каже да је говорио о угрожености српства у Југославији, али се на овој важној тачки односа између српства и југословенства међу београдским, десним интелектуалцима Петровић, из непознатог разлога, не задржава. Расправљање тог питања било би тим занимљивије ако се има у виду да је Збор у својим смерницама тврдио да јужнословенска заједница неће бити комплетна док се у њу не укључе и Бугари. Поставља се логично питање да ли је онда овде реч о национализму, или некаквом наднационалном југословенству? Такође, аутор није размотрио ни важно питање односа српских баштиника „новог национализма“ према словенству. Очигледно је да је код њих постојала развијена свест о припадности широј словенској заједници, али Петровић нас не обавештава о томе да ли се при томе предвиђала и некаква организациона форма и ако јесте каква би она била. Самим тим поставља се и питање односа таквог словенства и националне државе, на које нам је аутор, нажалост, ускратио одговор.

Петровићев закључак је да је тридесетих година дошло до раста фашизма и нацизма на београдској интелектуалној сцени, што свој врхунац достиже формирањем Збора, као „прве праве фашистичке организације поникле на тлу Србије у међуратном периоду“ (105). Тиме је заправо Збор представљен као израз оног „аутентичног“ и „аутохтоног“ домаћег фашизма, чији су корени, подвлачи Петровић, дубљи и сежу у период пре Првог светског рата, односно Балканских ратова. Ипак, према Петровићу код „фашиста у Београду“ са изузетком Љотића, Стефановића и Грегорића, нема „потпуно заокружених и уобличених мисаоних токова“ (107), али се из ове тврдње не може разумети да ли се тиме заправо жели рећи да је „фашизам у Београду“ на идејном плану остао неразвијен и закржљао.

Ипак, Петровић тврди да фашизам међу српским интелектуалцима нити је био увезен, нити је његов утицај био „минорна појава у односу на фашизме из окружења“ (106). Заправо, српски фашизам није побио онолико људи колико је побио нпр. хрватски, само зато што му се није пружила прилика – тврди аутор. „То што је хрватски фашизам починио много горе и обимније злочине од српског током Другог светског рата последица је положаја Србије у систему ’новог европског поретка’ осмишљеног у Берлину и Риму. ... Да је Недић са Љотићем могао да води самосталну политику, да су им се пружиле прилике да изврше *геноцид над неким* (подвукао Д. Д.), они би то без сумње учинили. То што нису, није последица доброћудности нашег фашизма у односу на њихов, него недостат-

ка прилике“ (106). Тако Петровић прелази чак и оквире тезе коју је покушао да докаже. Наиме, из ове тврдње следи да „српски фашизам“ не само да је постојао и не само да није био миноран, него је и опаснији од хрватског, који је дискредитован својим злочинима, док српски још увек чека прилику за свој злочиначки поход и „*геноцид над неким*“ ко да је тај „неко“. Аутор је пропустио да нам каже како он то зна да би Недић и Љотић извршили геноцид над другим народима, само да су имали шансу. Тиме он са подручја историје прелази у домен нагађања или „алтернативне историје“.

За Петровићеву књигу се не може рећи да је успела, нити да је њена почетна теза доказана. Ауторово одређење фашизма је крајње проблематично и идеолошки обојено, елементи које даје нису разрађени, неки су изостављени, а веза међу њима није јасно успостављена. Такође, Петровић није успео да докаже присуство расизма и расистичког антисемитизма међу српским интелектуалцима. Конзервативизам, критика рационализма, материјализма, индивидуализма и секуларизма неоправдано су изједначени са фашизмом, да би се у сељачком конзервативизму пронашли „култ“ и „мистификација“ села. Моменте за које је аутор мислио да му одговарају је пренаглашавао, а оне за које је сматрао да би могли оспорити његову основну тезу је игнорисао. На неколико места је сам себе довео у неприлике и противречности. Истовремено он на више места сам каже да су поједине идеје које он сматра фашистичким заправо дошле са стране (Љотићево залагање за сталешки систем које потиче од Мораса). Иако и у уводу и у закључку говори о аутохтоном српском „фашизму пре фашизма“ (Пашић, Црна рука) нигде у тексту се не помињу ни они, ни њихов утицај на „фашисте“ из тридесетих година. На послетку, аутор износи паушалне оцене злочиначког потенцијала „српског фашизма, о чему нити је било речи у тексту, нити је то била тема.

За тезу о аутентичном српском фашизму посебан проблем представља и ауторово признање да се нико од његових јунака није идентификовао са фашизмом, односно да су се и сами бранили од таквих оптужби. Тако он каже: „Фашизам је био непопуларан да су се од њега морали стално ограђивати и домаћи србо-југословенски фашисти (56)“. Збор је слабо прошао на изборима због оптужбу за фашизам (90), а исто понавља и доцније (107). Ово такође захтева објашњење, јер како је могуће да у средини која још од почетка века баштини снажне фашистичке тенденције, у време када фашизам свуда сакупља присталице та иста средина на тај феномен гледа са подозрењем? Како је могуће да у средини оптерећеној милитаризмом, национализмом и фашизмом, покрет који је „аутентич-

ни“ израз тог фашизма није у стању да освоји ни једно посланичко место и поред свог камуфлирања?

Имајући у виду све слабости ове књиге, поставља се питање зашто је аутор сматрао да је потребно да објављује свој магистарски рад писан пре више од двадесет година и то незнатно измењен и без узимања у обзир релевантне литературе која се за то време појавила? Чему објављивање књиге чији су закључци или превазиђени, или одавно оповргнути и у којој се свуда осећа дух једног прошлог времена у коме се писало у складу са владајућом идеологијом? Одговор на ова питања можда лежи у уводу где аутор каже: „У ’оловним временима’ ренесансе фашизма у теорији и пракси на нашим просторима овај рад може послужити и за боље разумевање савремене политичке праксе, која је, типичном за нацизам демагошким маском ’националног социјализма’, обновом култова ’славне прошлости’ разбуктала прво српски па затим као прижељкивану реакцију и остале национализме, порушила Југославију, изазвала рат и довела до општег назадовања. Због актуелности рад је замишљен као први део обимнијег истраживања подељеног у три целине. Друга два дела требала би обухватити периоде 1941-1944. и од 1987. године када српски националсоцијализам добија политичко-практичну заокруженост“ (10). Јасно је дакле да циљ ове књиге није научна истина, него политика, односно покушај одбране тезе о континуитету српског фашизма од почетка XX века, преко Збора па до Слободана Милошевића. Проблематични закључци везани за тридесете године само су један део слагалице у којој не само да се једном народу великодушно нуди првенство у формирању фашизма, него се тај фашизам проглашава и за најдуговечнији и најживљи у Европи, будући да је свој врхунац досегао дуго након завршетка Другог светског рата. Ако се већ није показао у Другом светском рату, српски фашизам је имао своју прилику за реванш тиме што је разорио Југославију, срушио самоуправни социјализам и отпочео рат на „нашим просторима“ (иако није јасно који су то простори „наши“ и чији „наши“), при чему је све почело још пре сто година империјалистичким походима „српске буржоазије“.

Сматрамо да је неуобичајена дужина овог приказа оправдана ако се у виду има деликатност тематике коју обрађује ова књига, те политичке и моралне последице онога што њен аутор тврди.